

تالیفات رازی در زمینه علوم پزشکی

(بخش چهارم و پایانی)

در این مقاله، بخش پایانی آثار پزشکی رازی درج می‌شود و انشاء... در آینده آثار رازی در زمینه‌های دیگر بررسی خواهد شد. اکنون به ادامه درج عناوین تالیفات رازی در زمینه علوم پزشکی می‌پردازیم:

۶۷- أَلَمَدُ خَلِّ إِلَى الطَّبِّبِ

(ورود به پزشکی) یا (مقدمه‌ای بر علم پزشکی)
این کتاب احتمالاً قسمت دوازدهم از کتاب

گرچه روش سال‌های گذشته نشریه پرداختن به آثار رازی در شهریور ماه و هم‌زمان با سالگرد تولد این دانشمند بزرگ و نابغه تاریخ ایران بوده است اما به دلیل چاپ ویژه‌نامه در شهریور ماه و اختصاص تمام مطالب به موضوع مربوط، بر آن شدیم تا درج آثار رازی را در ماه مهر پی‌گیریم. امید آن که در سال‌های آینده روش گذشته را دنبال نموده و هم‌چنان سرمقاله نشریه را در شهریور ماه به مطالب مربوط به محمد بن زکریای رازی اختصاص دهیم.

کلیه و مثانه از بیرون آوردن سنگ به وسیله عمل جراحی سخن گفته است. او هم چنین برای بیرون آوردن اجسام خارجی از گلو و حلق از اسباب خاصی استفاده می کرده است.

۷۰- فِي الْعَطْرِ

(درباره عطر)

از این کتاب که در باب عطر و روغن های معطر می باشد، نسخه ای مشاهده نشده است.

۷۱- اثْبَاتُ الطِّبِّ

(اثبات علم پزشکی)

در گذشته افرادی وجود داشتند که به علم طب اعتقادی نداشتند و آن را نفی می کردند. به همین دلیل، رازی برای رد نظر آن ها و اثبات علمی بودن طب کتاب مذکور را نوشته است. تاکنون نسخه ای از این کتاب مشاهده نگردیده است.

الحاوی و یا اولین مقاله از کتاب منصوروی است که یک نسخه خطی از آن در کتابخانه ملی مادرید و نسخه خطی دیگری به نام کتاب فِي الْمَدْخَلِ الصَّغِيرِ فِي الطَّبِّ در کتابخانه ملی پاریس موجود است.

نکته قابل ذکر در این مقوله، اعتقاد قدما به دانستن علومی دیگر برای ورود به علم پزشکی است، چنانکه محمود بن محمد آملی که یکی از شارحین قانون بوعلی سینا است در مقدمه شرح بر این کتاب دانستن هیجده علم را برای طبیب ضروری می دانسته است.

۶۸- شَرَفُ الْعَيْنِ

(شرف و فضیلت چشم)

از عنوان این کتاب که نسخه ای از آن مشاهده نشده است چنین برمی آید که به برتری چشم (حس بینایی) نسبت به سایر حواس پرداخته است.

۶۹- فِي الْعَمَلِ بِالْحَدِيدِ وَالْجَبْرِ

(کار با میل یا میل زدن و شکسته بندی)

این کتاب در مورد شکسته بندی و عمل جراحی است که متأسفانه نسخه ای از آن مشاهده نشده است.

در اینجا مناسب است به این نکته اشاره شود که مقام رازی در جراحی کمتر از طب نیست و اعمالی که او در دوران طبابتش - چه در ری و چه در بغداد - انجام داده است موید این موضوع می باشد. به عنوان مثال، رازی در کتاب سنگ

۷۲- کتابان فی التجارب

(دو کتاب در زمینه تجربیات)

این کتاب دارای سی باب می باشد و مربوط به تجربیات رازی در درمان بیماری های مختلف است. یک نسخه خطی به نام کتاب التجارب در کتابخانه حاج حسین آقای ملک وجود دارد.

۷۳- فصد

(رگ زدن یا خون گیری)

این کتاب را رازی برای امیر ابوعلی احمد بن اسماعیل بن احمد سامان تالیف کرده است. دانشمندان در قدیم خون گیری را از ضروریات بهداشت آدمی می دانستند. آنان معتقد بودند که اخلاط بدن که شامل سودا، صفرا، دم و بلغم می باشد در کبد تولید می شود و در هنگام ضرورت توسط فصد یا خون گیری و یا استفراغ خون، از بدن خارج می گردد. نسخ خطی این کتاب در کتابخانه ملک در تهران و کتابخانه آصف در استانبول موجود است.

رساله فصد شامل ده باب است که عناوینی از جمله میزان خون گرفتن، مقصود از خون گرفتن، کیفیت خون گرفتن، رگ های مورد نظر برای خون گیری، بیماری هایی که خون گرفتن برای آن ها سودمند است، بیماری هایی که خون گرفتن برای آن ها مضر است، خطاهای رگ زن و شرایط رگ زن در آن مطرح گردیده است.

۷۴- نقرس

این کتاب بیماری نقرس را مورد بررسی قرار می دهد.

۷۵- فی العلة التي لها صار النائم يعرق أكثر من اليقضان

(درباره اینکه چرا افراد در خواب بیش از بیداری عرق می کنند)

این رساله شامل بیست و پنج سطر است و احتمالاً یکی از بخش های کتاب های دیگر رازی می باشد.

۷۶- کتاب الفاخر

(کتاب فاخر)

نسخه خطی این کتاب در کتابخانه لنین گراد روسیه و شهید علی پاشا در استانبول و نیمی از آن (جزء دوم کتاب) در کتابخانه سلطنتی برلین موجود است. دو نسخه از این کتاب در کتابخانه ملک وجود دارد که یکی از آن ها شامل هفتصد و هفتاد و دو صفحه بیست و پنج سطری می باشد. در این کتاب جمیع بیماری های از سر تا پا ذکر شده است.

۷۷- صفة مداد معجون لا نظير له

(نسخه یک معجون بی نظیر)

این عنوان فقط در کتاب تاریخ الحکما قفطی و طبقات الاطباء ابن ابی اصیبعه دیده شده است.

مقاله مذکور در مورد درمان چشم و اعمال جراحی این عضو می باشد. نسخه این کتاب دیده نشده است.

۸۱- فی أدویة العین و علاجها

(درباره داروها و درمان چشم)

این رساله را رازی برای شاگرد خود یوسف بن یعقوب تالیف کرده است و در آن به درمان بیماری های چشم می پردازد. رازی از گل سرخ همراه با مواد دیگر برای جلوگیری از ضررهای آبله و سرخک به چشم استفاده می کرده است. داروی دیگری که رازی در این مورد به کار می برده شامل یک نوع سرمه از انتمیوان و صبر زرد بوده است. رازی در ناسورهای کیسه اشکی با ایجاد شکاف در این کیسه ها آن را معالجه می کرده است.

۸۲- سرُّ الطِّبِّ

(راز پزشکی)

احتمالاً رازی در این کتاب به ضرورت عدم دخالت اطرافیان بیمار در درمان او و هم چنین به وظایف پزشک پرداخته است.

۸۳- فی أنَّ العِلِّلِ الْمُسْتَكْمَلَه

(درباره بیماری های مخفی)

این رساله در مورد بیمارانی است که توان توضیح در مورد بیماری خود را ندارند و به همین دلیل پزشک باید از تغییرات حال بیمار

۷۸- رسالَةُ صِنَاعَةِ الطِّبِّ وَ وَضْعِهَا وَ

تَمييزها

(رساله صنعت پزشکی و وضعیت و مشخصات آن)
از این رساله که در مورد علم طب می باشد، نسخه ای مشاهده نشده است.

۷۹- بُرُّ السَّاعَةِ

(درمان فوری یا شفای سریع)

این کتاب در سال های ۳۱۲ و ۳۱۳ هجری قمری و به اسم ابوالقاسم عبدالله بن ابوعلی محمد بن یحیی عبیدالله بن یحیی بن خاقان وزیر منصور نوشته شده است. برخی از مورخان معتقدند که این کتاب آخرین نوشتار رازی است. رازی خود درباره این کتابش چنین می گوید: این کتاب مانند کتاب السر در صنعت طب است از برای آن که در این کتاب جمیع دستورهای طب و بیماری هایی که در آن واحد معالجه می شوند از فرق تا قدم ذکر شده است. این کتاب دو بار به فارسی ترجمه شده است که یک بار آن توسط حکیم باشی فتحعلیشاه صورت گرفته است. ترجمه فرانسه این کتاب به عنوان (معالجه در یک ساعت) توسط گیگ در سال ۱۹۰۴ میلادی در پاریس به چاپ رسیده است.

۸۰- فی عِلاجِ العینِ بِالْحَدیدِ

(درباره درمان چشم با میل یا تراش دادن)

نوع بیماری او را تشخیص دهد.
از این رساله نیز نسخه‌ای مشاهده نشده است.

۸۴- فِی الْمَذَاقَاتِ

(درباره ذائقه‌ها و طعم‌ها)
از عنوان مقاله چنین برمی‌آید که در مورد ذائقه‌های مختلف است.

۸۵- فِی الْبَهَقِ وَالْبَرَصِ

(درباره لک و پیس و برص)
نسخه‌ای از مقاله مذکور مشاهده نگردیده است.

۸۶- فِی الْحَرَقَةِ الْكَائِنَةِ فِي الْإِحْلِيلِ وَالْمَثَانِه

(درباره سوزش داخل آلت تناسلی و مثانه)
به نظر می‌رسد در این مقاله، رازی در باب گرمی، تورم و شاید چرک در آلت تناسلی گفتگو می‌کند. نسخه‌ای از این مقاله نیز مشاهده نشده است.

۸۷- فِی الْبَوَاسِيرِ وَالشَّقَاقِ فِي الْمَقْعَدِ

(درباره بواسیر و ترک مقعد)
نسخه‌ای از این مقاله ملاحظه نشده و ممکن است جزیی از کتاب‌های دیگر رازی باشد.

۸۸- فِی الْأَعْلَالِ الْحَادِثَةِ عَلٰی ظَاهِرِ الْجَسَدِ

(درباره بیماری‌های ظاهری بدن)
از عنوان کتاب چنین مستفاد می‌شود که رازی در آن از زخم‌ها و عوارض ظاهری بدن صحبت می‌دارد. از این رساله تاکنون نسخه‌ای مشاهده نگردیده است.

۸۹- فِی الزُّكَامِ وَالنَّزْلَةِ وَامْتِلَاءِ الرَّأْسِ

(درباره زکام و نزله و پرشدن مجاری بینی و سر)
رازی در این رساله در مورد جلوگیری از زکام و حفظ بهداشت سینه سخن می‌گوید.

۹۰- فِی الدَّوَاءِ الْمُسَهِّلِ وَالْمُقَيِّ

(درباره داروهای مسهل و قی‌آور)
از این کتاب نسخه‌ای ملاحظه نشده است.

۹۱- فِی الْحَمَّامِ

(در زمینه حمام)

موضوع استحمام در طب قدیم از مباحث مهم بوده و اکثر اطباء در این باب تالیفی داشته‌اند. از جانب دیگر به دلیل اهمیت طهارت و پاکیزگی در دین اسلام، طبای اسلامی نیز به این موضوع توجه ویژه داشتند.

از رساله مذکور که در مورد منافع و مضار حمام است نسخه‌ای مشاهده نگردیده است.

۹۲- فِی الْعِلَّةِ الَّتِي لَهَا يَحْرِقُ الثَّلْجُ وَ يَقْرَحُ

(درباره این که چرا برف می‌سوزاند و زخم می‌کند)

موضوع این رساله با مبانی کنونی پزشکی کاملاً تطابق دارد و سرمازدگی عضو را بررسی می‌کند. از این مقاله نسخه‌ای ملاحظه نشده است.

۹۳- فِی الرِّیَاضَةِ

(در زمینه ورزش)

نسخه‌ای از این کتاب دیده نشده است.

۹۴- مَنَافِعُ الْأَعْضَاءِ

(وظایف اعضاء بدن یا فیزیولوژی)

نسخه‌ای از این کتاب دیده نشده است.

۹۵- صِفَاتُ الْبیمَارِ سْتَانِ

(مشخصات بیمارستان)

رازی به عنوان رئیس بیمارستان در بغداد و رئیس بخش که تدریس بالینی می‌کرده مشهور می‌باشد و به همین دلیل شناخت دقیقی نسبت به بیمارستان داشته است.

۹۶- طِبُّ الْفُقَرَاءِ

(طب فقرا)

ممکن است این کتاب همان کتاب مَنْ لَا یَحْضُرُهُ الطَّبِیبُ باشد.

۹۷- فِی أَثْقَالِ الْأَدْوِیَةِ

(درباره سنگینی داروها)

رازی معتقد بود که بیماری در درجه اول با غذا و در مرحله بعد با داروهای ساده و غیرمرکب درمان شود و در صورتی که نتیجه مطلوب حاصل نگردد از داروهای مرکب استفاده شود. او معتقد بود که داروهای مرکب سنگین هستند و حتی المقدور نباید آن‌ها را در درمان بیماری‌ها به کار برد. رازی از اولین پزشکانی بود که اصراف در مصرف دارو را مضر و آن را برای بدن انسان سنگین می‌دانسته است.

۹۸- الْفُرُوقُ

(تفاوت‌ها)

این کتاب از کتب بسیار مهم رازی است که

در آن به علل و علامت‌های مشابه بین بیماری‌ها و همچنین تفاوت بین آن‌ها می‌پردازد. نسخه‌ای از این کتاب در کتابخانه ملی ملک وجود دارد که شامل هفده صفحه چهل سطر است.

۹۹- کتابُ الکافی

(کتاب کافی)

نسخه خطی این کتاب در کتابخانه آکسفورد انگلستان وجود دارد.

۱۰۰- الْأَغْذِيَةُ الْمُخْتَصَرَةُ

(غذاهای ساده)

این مقاله در مورد تغذیه می‌باشد و ممکن است همان کتاب (کِفْيَةُ الْاِغْتِذَاءِ) باشد.

۱۰۱- مَقَالَةٌ فِيمَا سُئِلَ عَنْهُ

(مقاله‌ای درباره پرسشی که از او شده) این مقاله که نسخه‌ای از آن مشاهده نگردیده به طولانی شدن عمر در اثر جماع کمتر می‌پردازد.

۱۰۲- تَذَكْرَةٌ مُفِيدَةٌ

(یادداشت سودمند)

نسخه خطی این کتاب در کتابخانه ملی ملک وجود دارد. در این کتاب که دارای چهارصد و دوازده باب می‌باشد، رازی به شرح درمان کلیه بیماری‌ها از سر تا پا پرداخته است. باب اول

این اثر در مورد علاج شقیقه و باب چهارصد و دوازدهم در مورد عفونت ایجاد شده بر اثر بادهای است. تعداد اوراق کتاب ۲۶۸ صفحه بیست و هشت سطر با کاغذ نوع ترمه و خط نسخ به قطع ۱۲/۵ × ۲۲/۴ است. این کتاب ممکن است منسوب به رازی و شاید هم توسط خود او نوشته شده باشد (۱).

در اینجا عناوین کتب، رساله‌ها و مقالات پزشکی مربوط به رازی به پایان می‌رسد، در حالی که کتب و رساله‌های دیگری در این زمینه به رازی منسوب است که در این مقاله برای جلوگیری از اطاله کلام از ذکر آن خودداری می‌شود.

امید است در آینده بتوان تالیفات رازی را در زمینه‌های دیگر مورد بررسی قرار داد.

دکتر سیدمحمد صدر

منبع

۱. نجم‌آبادی م. مولفات و مصنفات ابوبکر محمدبن زکریای رازی حکیم و طبیب بزرگ ایرانی. چاپ دوم. تهران: دانشگاه تهران؛ ۱۳۷۱: ۱۹۲-۱۳۸.